10.22052/hadith.2024.254855.1451

Semiannual Journal of Hadith Studies
Spring and Summer 2026
Volume 18, Issue 35, Scientific-Research Article
Pages: 1– 32

Essential Hadithological Requisites of Mahdist Teachings

Kamran Oveisi
Associate Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, University of Islamic Ma'aref, Qom, Iran. (Corresponding Author). oveysi@maaref.ac.ir.
Ruhollah Shakeri Zavardehi
Associate Professor, Department of Shi'a Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. shaker.r@ut.ac.ir

Received: 2024/04/27
Accepted: 2024/07/23

Abstract
The concept of the Hadithological Requirements of Mahdism refers to the essential obligations pertaining to Hadith sciences that must be taken into account in the transmitted teachings of Mahdism. Although the common requisites in narratology and transmitter-criticism (rijāl) can be extended to various subjects, in the context of Mahdism, some are more prominent or warrant greater emphasis. Understanding the process of examining Mahdist traditions—from tracing the genealogy of sources and chains of transmission (isnāds) to addressing the external textual damages often inflicted upon the traditions—constitutes one of these relevant requisites. The findings of this article can be summarized as follows: by recognizing the subject matter of Mahdist traditions and the commonalities and distinctions between Shi'a and Sunni schools in this regard, one can better distinguish between authentic (ṣaḥīḥ) and unsound (saqīm) traditions based on the principles of Islamic denominations. Hadithological flaws such as textual distortion (taṣḥīf), fabrication (ja'l), truncation (taqṭī'), Israelite traditions (Isrā'īliyyāt), excessive hermeneutical interpretation (ta'wīl-garā'ī), and tradition by meaning (naql bi al-ma'nā) are highly prevalent in Mahdist traditions. Sects claiming Mahdism have exploited these vulnerable channels to fabricate or spiritually distort Mahdist ḥadīths in their own favor, such as the Wāqifiyya and the deviant movement of Aḥmad al-Ḥasan al-Baṣrī. Furthermore, tradition by meaning—given the cryptic nature of some statements and their alteration by the transmitter due to ignorance, or textual distortion by an uninformed scribe, as well

10.22052/hadith.2024.254855.1451

as the truncation of traditions by later transmitters and authors during the transition from early Ḥadīth writings to comprehensive collections and the like—are among the other factors that impair the correct understanding of Mahdist traditions.

Keywords: Pathology of Mahdavi Hadiths, Hadith Damages, Hadith Studies Requirements, Mahdavi Hadiths, Understanding Mahdavi Hadiths

Extended Abstract

Introduction

Belief in Mahdism is an accepted principle among most Islamic sects, despite some differences, to the extent that denying the existence of the Mahdi at the end of time is considered disbelief by Sunni scholars. The established tradition (Sunnah) of the Prophet (PBUH) and the Imams (AS), alongside the Qur'an, constitutes the most important means of accessing religious rulings and teachings, including Mahdism, based on verses such as 16:44 and hadiths like the Thaqalayn. Some Mahdavi hadiths even serve as interpretations, allegorical interpretations (Ta'wil), or applications (Tatbiq) of Qur'anic verses. It is essential to emphasize that genealogy, subject identification, and pathology of Mahdavi hadiths are crucial, in addition to the standard discussions of hadith jurisprudence (Fiqh al-Hadith), biographical evaluation (Rijal), and principles of hadith (Diraya). Understanding Mahdavi hadiths requires attention to requirements of hadith studies, considering both external and sometimes internal aspects of the traditions, as well as the personality traits of the transmitters and the researcher. It cannot be claimed that the words in all hadiths are exactly those of the Infallibles (AS); undoubtedly, like other hadiths, they have undergone changes from their issuance to the present, increasing the possibility of deviation through segmentation (Taqṭīʿ), transmission by meaning (Naql bi al-Ma'na), or chain-related issues such as discontinuity (Irsal), ambiguity (Idmar), concealment (Tadlis), and textual issues like miswriting (Taṣḥīf), distortion (Tahrif), forgery (Wad'), addition, omission, and inversion. Hence, some researchers have partially and independently addressed this important issue. Although some books or articles have been written on examining Mahdavi hadiths, none have specifically undertaken a hadith-studies approach with a methodological framework and emphasis on critical junctures in a comprehensive manner.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

Materials and Methods

This research employs a descriptive-analytical method. The data collection was conducted through library research, referring to primary and secondary sources including: major Shi'a and Sunni hadith collections (such as al-Kafi, Kamal al-Din, Ghaybat al-Tusi, Ṣaḥīḥ al-Bukhari, Sunan Abi Dawud); classical and contemporary exegetical works (e.g., Tafsir al-Qummi, Majma' al-Bayan); rijali sources (like Rijal al-Najashi, Rijal al-Tusi, Rijal al-Kashshi); and contemporary studies on Mahdism and hadith pathology.

The research process is systematically organized into distinct analytical phases:

First, a "genealogical analysis" of Mahdavi hadiths is conducted, encompassing two sub-dimensions: (a) Chain (Sanad) analysis, examining the nature of the chains (e.g., Mutawatir vs. Ahad) and the application of authenticity criteria (Ṣaḥīḥ, Hasan, Muwaththaq, Da'if), while considering the differing approaches of early (Qudama') and later (Muta'akhkhirin) scholars regarding textual and contextual indications (Qara'in); and (b) Source criticism, exploring the number, distribution, and primary textual sources of Mahdavi hadiths in both Shi'a and Sunni traditions, identifying key compilations and the historical development of their recording.

Second, a "thematic analysis" is conducted, categorizing Mahdavi hadiths into four main groups: exegetical/allegorical, predictive (concerning the future), explanatory (elucidating causes and duties), and historical. This section also examines points of commonality and distinction between Shi'a and Sunni teachings, particularly concerning the birth, nature, and role of the Mahdi, as well as concepts like Raj'ah.

Third, a "pathological analysis" is performed, focusing on six major damages affecting Mahdavi hadiths: transmission by meaning (Naql bi al-Ma'na); esoteric interpretation and misapplication (Ta'wil-garai); infiltration of Isra'iliyyat; segmentation (Taqṭīʿ); textual miswriting (Taṣḥīf); and forgery (Jadl). For each damage, concrete examples from Mahdavi hadith literature are provided and analyzed. This multifaceted pathological examination is vital because these damages, often originating from external sources, have been systematically exploited by various heretical sects to forge or distort Mahdavi traditions for their own benefit.

Results and Findings

The research findings indicate that a proper hadith-studies approach to Mahdism requires distinguishing between several key layers. It was found that the majority of Mahdavi hadiths are singular reports (Ahad) and often suffer from chain weaknesses. Therefore, it is crucial not to fall into the trap of laxity, where every

10.22052/hadith.2024.254855.1451

report is accepted, nor to be so overly skeptical as to disregard a wealth of valuable material. The validation of Mahdavi hadiths based on the early scholars' methodology, which relies on a variety of corroborating indications beyond just the chain, can serve as an effective method for preserving the hadith heritage of Mahdism.

The genealogical analysis revealed that the number of Mahdavi hadiths in Shi'a sources far exceeds those in Sunni sources. Research estimates indicate about 200 hadiths in Sunni sources and over 2,000 in Shi'a sources, with a total of 1,941 non-repetitive hadiths recorded in the comprehensive Mu'jam Ahadith al-Imam al-Mahdi. The hadiths originate from the Prophet (560 hadiths), Imam Ali (130), Imams al-Hasan to al-Askari (541), and 130 as Tawqi'at from the Imam of the Time (AJ). The thematic analysis identified approximately one hundred distinct subjects within Mahdavi hadiths. This thematic diversity was systematically categorized into four primary groups: interpretive and allegorical traditions, predictive reports concerning future events, explanatory hadiths elucidating causes and duties, and historical traditions detailing the birth and lineage of the Imam. The study also pinpointed key commonalities between Shi'a and Sunni traditions, such as the belief in the Mahdi, his descent from Fatimah (SA), the establishment of universal justice, and the descent of Jesus (AS). Conversely, significant distinctions were found, including differences on the birth, the doctrine of Raj'ah, and the very conceptualization of the Mahdi's role (as a sign of the Hour in Sunni thought vs. the culmination of prophetic programs in Shi'a thought).

The pathological analysis confirmed the high prevalence of specific hadith-related damages in Mahdavi traditions. "Transmission by meaning" (Naql bi al-Ma'na) is particularly significant due to the coded and symbolic language of many eschatological reports, increasing the risk of semantic drift. "Esoteric interpretation" (Ta'wil-garai) has been a primary tool for deviant sects like the Waqifiyya and the contemporary Ahmad al-Hasan al-Basri movement to misappropriate hadiths for their claims. "Forgery" (Jadl) is evident in fabricated traditions inserted for political or factional purposes, such as those attributing Mahdi's lineage to Abbas ibn Abd al-Muttalib or the distortions by the Baha'i faith. The infiltration of "Isra'iliyyat" (Judaeo-Christian legends), "segmentation" (Taqti'), and "miswriting" (Taṣḥīf) were also identified as significant problems that can lead to profound misunderstandings of Mahdavi teachings if not carefully identified and corrected through rigorous scholarly analysis.

Conclusion

This study demonstrates that a systematic hadith-studies approach, encompassing genealogy, subject identification, and pathology, is indispensable for a sound

10.22052/hadith.2024.254855.1451

understanding of Mahdavi teachings. The research confirms that Mahdavi hadiths, like all hadiths, have undergone a complex historical evolution, and a failure to account for the six major damages (Naql bi al-Ma'na, Ta'wil-garai, Isra'iliyyat, Taqti', Taṣḥīf, and Jadl) can severely compromise their correct interpretation. A key finding is the necessity of differentiating between the historical, traditional, and allegorical-eschatological layers within these texts to avoid anachronistic or ideologically motivated readings. Ultimately, the study establishes that a comprehensive "hadith-studies requirements" framework, which moves beyond mere chain analysis to include a critical evaluation of the text, its transmission history, and its intertextual context, is the foundational condition for achieving a credible and rigorous understanding of Mahdism. The application of this framework is crucial for distinguishing authentic traditions from forgeries and for countering the misappropriations of deviant groups.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

دوفصلنامه علمی حدیث‌پژوهی

سال ۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شمارهٔ ۳۵

مقاله علمی‌پژوهشی

صفحات: ۱-۳۲

بایسته‌های حدیث‌شناختی آموزه‌های مهدویت

کامران اویسی*

روح الله شاکری زواردهی**

چکیده

مقصود از بایسته‌های حدیث‌شناختی مهدویت، الزام‌های مرتبط با دانش‌های حدیثی است که در آموزه‌های نقلی مهدویت ضروری است، مورد توجه قرار گیرد. گرچه بایسته‌های مشترک در روایت‌شناسی و راوی‌شناسی به موضوع‌های گوناگون قابل تسری است؛ اما در مبحث مهدویت، برخی از آن‌ها بیشتر نمود دارند یا سزاوار است تأکید بیشتری شوند. دانستن فرآیند بررسی روایات مهدویت از تبارشناسی منابع و اسناد تا توجه به آسیب‌های حدیثی که غالبا از بیرون بر روایت وارد شده، ازجمله بایسته‌های مربوط است. دستاوردهای مقاله را می‌توان این‌گونه برشمرد: با شناخت موضوع روایات مهدویت و موارد مشترک و متمایز بین شیعه و سنی در این مبحث سبب شناخت بیشتر در تشخیص روایات صحیح و سقیم با توجه به مبانی مذهب‌های اسلامی می‌گردد. آسیب‌های حدیث-شناختی مانند تصحیف و جعل و تقطیع و اسرائیلیات و تأویل گرایی و نقل به معنا، در روایات مهدویت فراوانی بالایی دارد. فرقه‌های مدعی مهدویت از این منافذ آسیب‌زا، احادیث مهدویت را به سود خود جعل یا تحریف معنوی نموده‌اند؛ مانند واقفیه و جریان انحرافی احمد الحسن بصری. نقل به معنا نیز با توجه به رمزی بودن برخی گزاره‌ها و تغییر آن از سوی راوی به سبب نادانستن یا تصحیف از سوی ناسخ کم‌اطلاع و نیز تقطیع روایات از سوی راویان و نویسندگان بعدی در فرآیند تبدیل نگارش‌های حدیثی نخستین به جوامع حدیثی و امثال آن، از دیگر موارد آسیب به فهم روایات مهدویت است.

کلید واژه‌ها: آسیب‌شناسی روایات مهدوی، آسیب‌های روایات، بایسته‌های حدیث‌شناختی، روایات مهدویت، فهم روایات مهدویت.

* دانشیار. گروه معارف قرآن و حدیث. دانشگاه معارف اسلامی، قم. ایران. نویسنده مسئول. oveysi@maaref.ac.ir

** دانشیار. گروه شیعه شناسی. دانشگاه تهران. تهران. ایران. shaker.r@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۲

10.22052/hadith.2024.254855.1451

مقدمه

باور به مهدویت در میان بیشتر مذاهب اسلامی با وجود برخی ناهمگونی‌ها امری پذیرفته شده به‌حساب می‌آید. به‌گونه‌ای که منکر وجود مهدی در آخرالزمان به فتوای علمای اهل‌تسنن، کافر است (متقی هندی، ۱۳۹۹ق: ۱۷۷- ۱۸۳). سنت محکیهٔ پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام در کنار قرآن، مهم‌ترین راه دستیابی به احکام و آموزه‌های دینی ازجمله مهدویت، بر اساس آیاتی مانند آیهٔ ٤٤ سورهٔ نحل و روایاتی چون ثقلین است. حتی برخی از روایات مهدویت، در مقام تفسیر (طبرسی، ۱۳۷۲ش: ج ۵، ۳۸) و تأویل (قمی، ١٤٠٤ق: ۲، ٢٦٨) یا تطبیق (ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۱۸۴) آیات هستند.

سزاوار است تا بر این مهم تأکید نمود که تبارشناسی، موضوع شناسی، آسیب‌شناسی روایات مهدویت، علاوه بر مباحث فقه‌الحدیث و رجال الحدیث و درایة الحدیث آن‌ها نیز مهم است. ازاین‌رو درزمینهٔ شناخت روایات مهدویت، بایسته‌های حدیث‌شناختی با لحاظ جنبه بیرونی و گاهی درونی احادیث و پرداختن به ویژگی‌های شخصیتی راوی و همچنین حدیث‌پژوه لازم است مورد توجه قرار گیرد. چنان‌که نمی‌توان ادعا نمود الفاظ موجود در تمام روایات، عینا همان کلام و الفاظ معصومان علیهم‌السلام است، بی‌شک مانند دیگر روایات، از زمان صدور روایات از معصوم علیه‌السلام تاکنون فرازوفرودهایی پشت سر گذاشته که احتمال فاصله گرفتن از کلام معصوم علیه‌السلام را به سبب تقطیع، نقل به معنا یا آسیب‌های سندی مانند ارسال و اضمار یا تدلیس و متنی چون تصحیف و تحریف و وضع و زیاده و نقصان و تقدیم‌وتأخیر به‌دنبال داشته است (ابوریه، ۱۹۹٤: ۷۳- ۸۳) . به همین سبب برخی از محققان، این مهم را اجمالا و به‌گونه مستقل موردبررسی قرار داده‌اند (حسینی جلالی، ۱۳۷۵ش: ۱۰۱- ۱۵۲) .

گرچه برخی کتاب‌ها یا مقاله‌ها درزمینهٔ بررسی احادیث مهدویت تألیف یافته است؛ اما هیچ‌کدام متولی نگاه حدیث‌شناختی با تکیه‌بر انگاره روشی و تأکید بر بزنگاه‌ها حداقل به‌صورت یکجا نبوده‌اند؛ مانند کتاب «المهدی فی احادیث المسلمین حقیقة ثابتة» به قلم مرحوم حسینی جلالی، نیز مقاله‌هایی مانند «بررسی روایات مهدویت منقول از امام رضا علیه‌السلام» نوشتهٔ اعظم ابوالحسن عراقی با تمحض بر بررسی سندی و دلالی روایات امام هشتم علیه‌السلام درزمینهٔ مهدویت، «تطور مهدویت در منابع روایی شیعه (در پنج قرن نخست)» تألیف

10.22052/hadith.2024.254855.1451

خدامراد سلیمیان، «روایات خشونت مهدوی در بوته نقد» به قلم محمدتقی دیاری بیدگلی و داود ملاحسنی که هرکدام از جنبه‌ای خاص به این مقوله پرداخته‌اند.

توجه به این نکته ضروری است که این نوشتار به روش تحلیلی- توصیفی درصدد تبیین بایسته‌های حدیث‌شناختی آموزه‌های مهدویت با تأکید بر نمونه‌های تبارشناسی، موضوع‌شناسی، آسیب‌شناسی است؛ ازاین‌رو، تحلیل کیفیت اعتبارسنجی یا بررسی اعتبار سندی و دلالی روایاتی که در این پژوهش به‌عنوان مصداق بیان شده‌اند، مجالی دیگر می‌طلبد.

۱- تبارشناسی روایات مهدویت

شناخت تبار روایات مهدویت در قالب سند و منبع آن، نوعی مصدریابی و رهگیری قهقهرایی روایت تا منشأ صدور آن است که در ادامه بررسی می‌شود.

۱-۱- سندشناسی

در مباحث حدیث‌پژوهی به‌ویژه در روش مطالعه تطبیقی با اهل‌تسنن، توجه به مباحث مصطلح الحدیثی مانند نوع سند ازجمله متواتر و واحد بودن، همچنین صحیح و حسن و موثق و ضعیف بودن مهم است. البته غرض واضعان اصطلاحات چهارگانه حدیثی، انحصار اعتبارسنجی روایات فقط از طریق محض سندی نبوده است؛ زیرا بسیار می‌شود آنان روایات موثق و حتی صحیح را، رد نموده و به روایت قوی و بلکه ضعیف عمل می‌کنند. علامه مامقانی به همین دلیل قائل به قرب مسلک قدما و متأخران دربارهٔ استفاده از قراین شده است (مامقانی، ۱۴۲۸ق: ج ۱، ۱۵۱). اما این قرب فقط بین دو مسلک قدما و مشهور متأخران که وثوق صدوری هستند، قابل لحاظ است؛ اما مسلک متأخران سندی محض، با آن قریب نیست؛ بنابراین سزاوار است تا دراین‌باره در میان احادیث مهدویت، بحث شود.

بحث خبر متواتر و آحاد در روایات مهدویت مانند دیگر روایات، جاری است. مثلا برخی از علمای اهل‌تسنن مانند سیوطی به نقل از بزرنجی دربارهٔ برخی روایات مهدویت از قبیل خروج مهدی، ادعای تواتر نموده‌اند (سیوطی، ۱۳۸۵ش: ٤٢). البته خبر واحد نیز به‌وفور در مباحث مهدویت وجود دارد؛ مانند اینکه امام صادق علیه‌السلام فرمودند:

10.22052/hadith.2024.254855.1451

«من و قائم از یک پدر نخواهیم بود»(طوسی، ۱٤۱۱ق: ٤۳).

شیخ طوسی علاوه بر توجیهاتی که برای دلالت روایت مذکور بیان می‌نماید، خبر واحد بودن آن را نیز به‌عنوان اشکال و اینکه مفاد آن مسلم نیست، مستمسک قرار می‌دهد (همان).

۱-۲- منبع‌شناسی

با توجه به اینکه وجود یک مصلح جهانی به نام «مهدی» در بین شیعه امامیه، موج بیشتر و گسترده‌تری نسبت به اهل‌تسنن دارد؛ تعداد روایات مهدوی نزد شیعه بیشتر است. براساس پژوهش‌های صورت‌گرفته از سوی محققان، تعداد روایات مهدوی از طرق اهل‌تسنن حدود ۲۰۰ حدیث و از طرق شیعه بالغ‌بر دو هزار حدیث تخمین زده شده است (تجلیل تبریزی، ۱۳۸۹ش: ۳۸۵ - ۳۸۸). از پیامبر ﷺ ٥٦۰ حدیث، از امام علی علیه‌السلام ۱۳۰ حدیث، از امام حسن مجتبی علیه‌السلام تا امام عسکری علیه‌السلام مجموعا ٥٤۱ حدیث و به شکل توقیعات از ناحیهٔ امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف نیز ۱۳۰ مورد نقل گشته است (همان). دیدگاه تعداد ۱۹٤۱ حدیث غیرتکراری در مهدویت، مأخوذ از «معجم احادیث الامام المهدی» است که جلد اول و دوم و سوم آن مربوط به روایات نبوی دراین‌باره از شیعه و سنی و جلدهای چهارم تا ششم مرتبط با روایات و توقیعات امامان معصوم در این زمینه و جلد هفتم دربارهٔ روایات تفسیری ذیل آیات مربوط به مهدویت است. جلد هشتم مشتمل بر فهرست نمایه‌ای است. البته آمارهای دیگری چون بیش از شش هزار حدیث نیز در برخی منابع متأخر به زبان فارسی نقل گشته است که ممکن است به سبب آوردن آمار روایات موقوف و مقطوع صحابه و تابعان و نیز شمردن تقطیعات مختلف از یک حدیث این آمار ذکر شده باشد.

فارغ از اهمیت مهدویت در نگاه شیعی و روایاتی که در مجامع حدیثی امامیه از معصومان علیهم‌السلام نقل گردیده است، در منابع حدیثی اهل‌تسنن نیز علاوه بر پیامبر ﷺ، تعداد قابل‌توجهی از صحابه و محدثان اهل‌تسنن، راوی احادیث مهدوی هستند.

البته اهل‌تسنن از همان قرن‌های نخستین اسلام و آغاز نگارش مجموعه‌های روایی، براثر پدیده شوم منع حدیث و حذف روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام، خود را از بخش بزرگی از سخنان ارزشمند پیامبر ﷺ محروم کردند. بااین‌وجود هرگز نتوانستند اساس مهدویت را حذف کنند. از میان

10.22052/hadith.2024.254855.1451

منابع روایی موجود، کتاب مرتبط با مهدویت در دو سده نخست وجود ندارد؛ اما در قرن سوم که نگارش در بین اهل‌تسنن رواج یافته، در برخی از منابع روایی، کم‌وبیش احادیث مهدویت مشاهده می‌شود که گرچه به‌روشنی به حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف اشاره نشده، ولی با شواهد و قراین موجود می‌توان بر ایشان انطباق داد.

بااین‌حال، بعضی از علمای عامه به تألیف کتب مستقلی در مورد مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف دست زده‌اند؛ مانند ابو نعیم اصفهانی صاحب کتبی چون «مناقب المهدی»، «نعت المهدی»، «اربعین حدیثا فی المهدی» (خوانساری، ۱۳۹۰ش: ج ۷، ۱۳۵)؛ بنابر قول سنی بودن حماد بن یعقوب رواجنی مؤلف کتاب «اخبار المهدی» (برقعی، ۱۳۸٤ش: ۳٤۱) و سیوطی، صاحب کتاب «العرف الوردی فی اخبار المهدی» و «تلخیص البیان فی علامات مهدی آخرالزمان» ملاعلی متقی هندی ازجمله کتاب‌های معروف بر پایه حدیث اهل‌تسنن دربارهٔ مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف است.

نخستین مصادر مکتوب حدیث شیعه را که گاه مباحث مهدویت نیز در آن‌ها مطرح شده، به سه دسته می‌توان تقسیم کرد:

الف) کتاب‌هایی که اصحاب ائمه علیهم‌السلام نوشتهٔ، بی‌واسطه به نقل از ائمه علیهم‌السلام پرداخته‌اند؛ مانند اصولی چون حریز بن عبدالله (طوسی، ۱٤۲۰ق: ۱٦۲)

ب) کتاب‌هایی که مؤلفان آن‌ها ائمه معصوم علیهم‌السلام را درک کرده و به نقل حدیث از آنان پرداخته و همچنین از نوشته‌های پیشین نیز به‌گونه گزینشی بهره جسته‌اند؛ مانند مصنفات علی بن مهزیار (همان، ۲٦۵)؛

ج) کتاب‌هایی که مطالب خود را از تألیف دو دسته اخیر برگرفته‌اند؛ مانند کتاب‌های کلینی و شیخ صدوق. کتب مشهور شیعه مانند کمال‌الدین شیخ صدوق و الغیبة شیخ طوسی نیز نیاز به معرفی ندارند.

شناخت تفصیلی منابع حدیثی مهدویت در فریقین، خود بحث مستقلی می‌طلبد.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

۲- موضوع‌شناسی روایات مهدویت

تعداد موضوعات مندرج در روایات مهدویت، نزدیک به صد موضوع از قبیل اصل مهدویت و تبارشناسی حضرت، شمایل ایشان تا کیفیت ظهور و خروج می‌گردد. روایات مهدویت را به‌صورت کلی از جهت موضوع می‌توان به چهار گروه کلی تقسیم نمود:

الف) روایات تفسیری و تطبیقی و تأویلی که ذیل آیات قرآن نقل شده و آیه‌ای را بر امام مهدی تفسیر یا تطبیق یا تأویل نموده است؛

ب) روایات اخباری که از آینده خبر می‌دهد؛ مانند وقوع غیبت، جهان پیش از ظهور، علائم ظهور، بشارت‌های ظهور، اوصاف ظاهری امام، سیره حضرت، اوصاف یاران ایشان، جریان قیام و سیمای دوران حکومت؛

ج) روایات تبیینی که بیان‌کننده علل غیبت، اهمیت انتظار، وظایف منتظران، حکم نام بردن امام و حکم تعیین وقت ظهور است؛

د) روایات تاریخی که ولادت امام، نسب امام و معجزات ایشان را نقل می‌کند.

به‌عنوان نمونه دربارهٔ بررسی روایت‌شناختی علائم ظهور باید گفت هر چیزی نشانه‌ای دارد که به‌وسیله آن شناخته‌شده، به وجود آن گواهی داده می‌شود. روایت امام صادق علیه‌السلام نیز دربارهٔ نصیحت لقمان به فرزندش حاوی همین نکته است:

«ای پسرکم! برای هر چیز نشانه‌ای است که به آن شناخته می‌شود و بر آن گواهی می‌دهد» (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲ش: ج ۱، ۱۲۱).

زمان ظهور و حکمرانی امام منجی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف نیز دربردارنده نشانه‌هایی است که در بعضی روایات به آن با تقسیم‌بندی به نشانه‌های حتمی و غیرحتمی اشاره شده است. نشانه‌های غیرحتمی، اخبار آحادی هستند که غالبا ازلحاظ سندی دچار ضعف بوده (حسینی جلالی، ۱۳۷۵ش: ۵۷- ۶۳)، حتی بر اساس پذیرش صحت صدور و دلالت آن‌ها، به سبب دوری از تطبیق‌های نا به‌جا و نیز زبان اشاری و رمزی بیشتر آن‌ها- مانند سفیانی بر اساس یکی از دیدگاه‌ها و بنابر نظر برخی از محققان، غامض و پیچیده‌گویی آن‌ها (عاملی، ۱٤۲٤ق: ۳۵)، نهایتا در حد قرینه در کنار دیگر دلایل قابل‌استفاده هستند. بررسی فراوانی روایات مذکور مانند غلبه نقل از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و صحابه در منابع حدیثی اهل‌تسنن و انتقال آن‌ها (برای اطلاع بیشتر؛ اویسی،

10.22052/hadith.2024.254855.1451

۱۴۰۰ش: ۲۷۵- ۳۰۰) به‌صورت مرسل یا مسند یا نقل شده توسط ابن حماد در منابع شیعه، همچنین حداکثری بودن روایات علائم ظهور منقول از امام باقر علیه‌السلام و امام صادق علیه‌السلام نسبت به دیگر معصومان علیهم‌السلام در منابع حدیثی شیعه خود قابل‌تأمل است. ازاین‌رو، در این مقاله، صرفا به نشانه‌های حتمی اشاره خواهد شد که دارای مؤیدهایی مانند شهرت یا اعتبار سندی هستند. البته بین نشانه‌ها و شرایط ظهور، نباید خلط صورت گیرد؛ زیرا نشانه‌های ظهور، سبب ظهور قلمداد نمی‌شوند و اراده انسان در آن‌ها نقشی ندارد؛ اما شرایط ظهور با اراده منتظران در ارتباط بوده، از عوامل و اسباب ظهور محسوب می‌شوند. هم‌چنین نشانه‌ها، گاهی ممکن است به سبب بداء، اتفاق نیفتند و خداوند مانع از پیدایش آن‌ها شود (مفید، ۱۴۱۳ق: ج ۲، ۳۷۰)؛ اما شرایط ظهور، زمینه‌هایی برای ظهورند و شرط و سبب برای آن به‌شمار می‌آیند.

مجموع روایات ناظر به نشانه‌های ظهور در کتاب «معجم احادیث الامام المهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف» به‌تفصیل آمده است. (کورانی، ۱۴۲۸ق: ج ۲، ۵- ۲۹۵) از احادیث معروف درزمینهٔ علائم ظهور، روایاتی است که پنج نشانه حتمی ندای آسمانی، خروج سفیانی، فرورفتن در زمین، قتل نفس زکیه، خروج یمانی را بیان کرده‌اند (قمی، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ۳۲۷؛ کلینی، ۱۴۲۹ق: ج ۱۵، ۶۹۴؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۶۶۱).

برخی از محققان مهدوی‌پژوه سده اخیر معتقدند اولا این علائم گرچه حتمی هستند، نشانه‌ای برای راه‌یابی شخص منتظر نسبت به منجی است؛ ثانیا اعلام خطر به دشمنان اسلام و ایجاد رعب و وحشت در دل آنان محسوب می‌شود؛ ثالثا مژده و بشارت برای منتظران آن حضرت است تا هم موجب آرامش خاطر آنان گردد و هم خود را برای خدمت به آن حضرت آماده سازند و قلب‌هایشان قوت گیرد (خراسانی، ۱۳۸۸ش: ۱۶۳- ۱۶۴)؛ رابعا بیان علائم و نشانه‌ها قبل از وقوع یك انقلاب، آن‌هم قرن‌ها قبل، نشان از محقق‌الوقوع بودن این قیام دارد؛ خامسا مایه امیدواری برای منتظران ظهور حضرت خواهد بود؛ سادسا برای همه ظالمان و مستکبران هشداری جدی است که دنیا را جولانگاه بی‌حدوحصر خود تصور نکنند و بدانند روزی فرا خواهد رسید که جلوی همه این تباهی‌ها و ظلم‌ها و بی‌عدالتی‌ها گرفته خواهد شد؛ سابعا منتظران حضرت برای درك بهتر عصر ظهور با این علائم برای آینده بشر برنامه‌ریزی یا

10.22052/hadith.2024.254855.1451

تعیین استراتژی خواهند نمود؛ ثامنا این علائم بهترین ملاك و معیار برای مدعیان دروغین مهدویت است.

شناخت اشتراکات و تمایزات موجود در آموزه‌های احادیث مهدوی فریقین، جهت آشنایی با فضای فکری مذهب شیعه و مدرسه خلفا، بایسته است.

۲-۱- آموزه‌های مشترک

آموزه‌های مشترک بین احادیث شیعه و سنی به‌صورت تفصیلی در این نوشتار قابل‌بیان نیست؛ اما اجمالا عبارت‌اند از: اصل قضیه مهدویت (عسقلانی، بی‌تا: ج ۵، ۳٦۲؛ صدر، ۱٤۱۷ق: ٦۲ -٦۳)، وجوب اعتقاد به مهدی موعود (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۹۰؛ سفارینی حنبلی، ۱٤۰۲ق: ج ۲، ۸٤)، فراگیر بودن دعوت و جهانی بودن او (نیشابوری، بی‌تا: ج ٤، ۵۵۸؛ مجلسی، ۱٤۰۲ق: ج ۵۲، ۳۹۰)، نزول عیسی و اقتداء به مهدی موعود (بخاری، ۱٤۰۱ق: ج ۳، ۱۲۷۲؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۳٤۵)، خسف بیدا (بخاری، ۱٤۰۱ق: ج ۲، ۷٤٦؛ ابن أبی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۷۹)، اتفاق بر لقب مهدی (طوسی، ۱٤۱۱ق: ٤۷۱؛ ازدی، ۱٤۲۱ق: ج ۱۰، ۳۲۷)، امداد الهی (بخاری، ۱٤۰۱ق: ج ۳، ۱۰۷۰؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ٦۷۰)، طلوع خورشید از مغرب (بخاری، ۱٤۰۱ق: ج ۵، ۲۳۸٦؛ طوسی، ۱٤۱۱ق: ٤۳۵)، مهدی از فرزندان فاطمه (ابوداود، ۱٤۲۰ق: ج ٤، ۱۰۷؛ طوسی، ۱٤۱۱ق: ۹۲)، مشخصات ظاهری مهدی موعود (ابوداود، ۱٤۲۰ق: ج ٤، ۱۰۷؛ ابن أبی‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۱٤)، فراوانی نعمت در زمان حکومت مهدوی (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ٤۱۱)، عدالت فراگیر (ابوداود، ۱٤۲۰ق: ج ٤، ۱۰۷؛ ابن أبی‌زینب، ۱٤۰۲ق: ۹۲)، هم‌نام پیامبر ﷺ بودن با لحاظ برخی اختلافات جزئی (ابوداود، ۱٤۲۰ق: ج ٤، ۱۰٦؛ ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ٤۱۱)، بیعت بین رکن و مقام (ابوداود، ۱٤۲۰ق: ج ٤، ۱۸۳۳؛ طوسی، ۱٤۱۱ق: ٤۷٦).

۲-۲- آموزه‌های متمایز

در منابع اهل‌سنت، بحث مهدویت غالبا زیرمجموعه بحث معاد و در بخش اشراط الساعه مطرح گردیده است. ازاین‌رو مواردی از قبیل خروج سفیانی، دجال، خسف که در آن‌ها به‌عنوان اشراط‌الساعه مطرح گردیده (به‌عنوان نمونه؛ نیشابوری، ۱٤۱۲ق: ج ٤، ۲۲۰۷)، گاه در منابع

10.22052/hadith.2024.254855.1451

امامیه به‌عنوان علائم ظهور قلمداد شده است (به‌عنوان نمونه؛ کلینی، ۱۴۲۹ق: ج ۱۵، ۶۹۴). اهل‌تسنن مهدویت را به‌عنوان یکی از علائم قیامت می‌دانند، درحالی‌که امامیه به مهدویت نگاه اصالی داشته و آن را عصاره برنامه انبیا و اولیا می‌داند.

در ادامه به برخی از مهم‌ترین تمایزها اشاره می‌شود که غالبا به اختلاف در مبانی و منابع روایی و تاریخی برمی‌گردد.

الف) بنابر اعتقاد شیعه، آن حضرت در خفا و در سال ۲۵۵ ق یا ۲۵۶ ق به دنیا آمده است (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲، ۴۳۰- ۴۳۲). اما برخی از اهل‌تسنن، به دنیا آمدن حضرت در سالیان پیشین را نپذیرفته، ولادتش را در آخرالزمان می‌دانند (عباد، ۱۴۰۲ق: باب ۵- ۲۱، ۳). مثلا در حدیثی نقل کرده‌اند که مهدی موعود، در آخرالزمان می‌آید که آن را به معنای تولد گرفته‌اند:

«انبانا عبدالعزیز بن محمود بن البزاز عن ابن عمر قال: قال رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم: یخرج فی آخرالزمان رجل من ولدی اسمه کاسمی و کنیته ککنیتی یملا الارض عدلا کما ملئت جورا فذلک هو المهدی...» (سبط ابن جوزی، ۱۴۰۱ق: ۳۲۵).

ب) از پیامبر ﷺ منقول است که نام موعود آخرالزمان، هم نام من و نام پدرش هم نام پدر من است (ابوداود، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ۱۸۳۱). با چشم‌پوشی از مناقشه سندی این بخش از حدیث که نام پدر او، هم‌نام پدر من است، در احادیث دیگر کمتر نقل گشته؛ اما قسمت همنامی مهدی با پیامبر ﷺ فراوان نقل شده است. به همین سبب برخی از حدیث‌پژوهان معتقدند که بخش همنامی پدر مهدی موعود با پدر پیامبر ﷺ ، بعدا به حدیث اضافه شده است (فقیه‌ایمانی، ۱۴۰۲ق: ج ۲، ۲۶۷). برخی نیز توجیه کرده‌اند که عبدالله پدر پیامبر ﷺ ، پدر اعلای امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف نیز محسوب می‌شود؛ همچنین ممکن است مراد ابو عبدالله الحسین امام سوم باشد که امام زمان از نسل او خواهد بود (آل عصفور، ۱۴۱۲ق: ۳۶). برخی از محدثان عامه نیز آن را تصحیف شده جمله «اسم ابیه اسم ابنی» می‌دانند (کنجی شافعی، ۱۴۳۱ق: ج ۲، ۹۶). از سوی دیگر، به ادعای برخی دیگر، اینکه

10.22052/hadith.2024.254855.1451

نام پدر مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف حسن باشد، نیز متواتر و حداقل مشهور است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰ش: ۱۳۸).

ج) رجعت از مسائل ضروری اعتقادی شیعه امامیه است. طریحی در تعریف رجعت می‌نویسد:

«رجعت به فتح «راء»، به معنای یک‌بار برگشتن پس از مرگ در عصر ظهور حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف و از ضروریات مذهب امامیه است که شواهد قرآنی و احادیث اهل‌بیت علیهم‌السلام آن را اثبات می‌کند» (طریحی، ۱٤۰۸ق: ج ٤، ٤۳٤).

رجعت برای دو گروه است: شیعیانی که خداوند به آن‌ها اجازه برگشت داده تا در ثواب یاری حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف شریک شوند و شاهد حکومت جهانی ایشان باشند و کسانی هستند که در زمره دشمنان حضرت قلمداد می‌شوند، برگردانده می‌شوند تا از آن‌ها انتقام گرفته شود (حلی، ۱۴۲۱ق: ۱۰۷). برخی محدثان شیعه به تواتر معنوی مجموع احادیث رجعت باور دارند (مجلسی، ۱۴۰۲ق: ج ۵۳؛ ۱۲۲- ۱۲۳). این در حالی است که اهل‌سنت رجعت و تفاسیر مربوط به آن را به‌شدت انکار می‌کنند. مثلا جابر بن یزید جعفی را بدین علت که قائل به رجعت بود، ذم نموده‌اند و بعد از کشف این اعتقاد از او، دیگر از وی نقل حدیث نکردند (نیشابوری، ۱٤۱۲ق: ج۱، ۲۰). درحالی‌که عمر بن خطاب، در جنگ احد و در پاسخ به شایعه کشته شدن پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، قسم خورد که هرکس معتقد نباشد او مانند موسی علیه‌السلام که به میقات رفت و بعد از چهل روز برگشت، برنمی‌گردد را با شمشیر می‌کشم (خزاعی، ۱۴۱۹ق: ۳۸). سر عدم طرح این مسئله در کتب اهل‌تسنن شاید به این جهت باشد که رجعت، تجلي امامت امامان شیعه است و در حقیقت اشاره به این نکته دارد که چون حق آن‌ها غصب شده، ازاین‌رو خداوند دوباره آن‌ها را به دنیا ارجاع داده و به ولایت کامل خواهد رسانید.

۳- آسیب‌شناسی احادیث مهدویت

ازآنجاکه در طول تاریخ، اتفاقات ناگواری مانند منع حدیث، کذب و وضع باعث ایجاد آسیب‌هایی به احادیث شده است (سیوطی، ۱٤۲۰ق: ۱۸۰- ۱۸۱؛ شاکر، ۱٤۱۷ق: ج ۱،

10.22052/hadith.2024.254855.1451

۲۳۷- ۲۳۸)، لازم می‌آید هر حدیث‌پژوهی برای فهم صحیح روایات و تشخیص روایت صحیح از غیرصحیح، نهایت تلاش خود را انجام دهد و صحیح‌ترین و متقن‌ترین احادیث را مورد توجه قرار بدهد. این مسئله دربارهٔ احادیث مهدویت به‌جهت عدم درک حضور ظاهری معصوم در عصر غیبت، با تأکید بیشتری باید توجه شود. گرچه عواملی نسخ، اختلاف مراتب روایت، اضطراب متن، اشتمال به محکم و متشابه، آمیختگی به روایات بطنی، تعارض روایات با یکدیگر، مخالفت با قرآن، ناسازگاری با تاریخ، تعارض با ادراکات عقلی و... ازجمله سبب‌های آسیب‌زایی روایات ازجمله در باب مهدویت هستند؛ اما آن‌ها با توجه کافی به قواعد فقه‌الحدیث قابل شناخت و حل کردن است و برخی آسیب‌های بیرونی، در احادیث مهدویت اهمیت بیشتری دارند؛ مانند نقل به‌معنا، تأویل‌گرایی، اسرائیلیات، تقطیع، تصحیف، جعل. موارد دیگری نیز وجود دارد که از باب اختصار و اکتفا به ذکر نمونه‌های مهم‌تر از بیان آن‌ها امتناع شد؛ مانند تقدیم‌وتأخیر و جابجایی، ایجاد زیاده و نقصان در روایت توسط راوی (برای مطالعه بیشتر؛ سلیمیان، ۱۳۹٤ش: ۱۰۰- ۱۲۱).

۱-۳- نقل به معنا

زمانی این اتفاق شکل می‌گیرد که راوی حدیث، شنیده‌های خود را با واژگان دیگر یا قالب و ساختاری مشابه که اصل معنا را می‌رساند بیان می‌کند (شهید ثانی، ۱٤۱۳ق: ۳۱۰) و بیانگر انتقال معنای حدیث در قالب الفاظی غیر از الفاظ صادره از ناحیهٔ متکلم اصلی است. (جدیدی‌نژاد، ۱۳۸۰ش: ۷۰)؛ زیرا علاوه بر مصیبت منع تدوین حدیث در قرن اول (شهرستانی، ۱٤۳۰ق: ٤۲۵- ٤۳۰) بسیاری از راویان نه توانایی این را داشتند و نه بر این باور بودند که باید حتما همان الفاظ شنیده شده از معصومان علیهم‌السلام را به نسل‌های بعد از خود برسانند؛ بنابراین می‌توان گفت نقل معنا در برابر نقل به الفاظ از مسائلی است که در نظام تدوین حدیث باید مورد توجه قرار گیرد؛ زیرا در صورت عدم توجه به این مسئله، اصالت لفظ معصوم علیه‌السلام مورد تردید قرار می‌گیرد و علی‌رغم این‌که عامل مهمی برای حفظ و بقای بخش وسیعی از میراث روایی- حداقل نسبت به مضمون روایات- است؛ اما زیان‌هایی نیز مانند راه یافتن اشتباه و خطا در پاره‌ای از روایات- درحالی‌که محال است کلام معصوم علیه‌السلام لغزش یا

10.22052/hadith.2024.254855.1451

خطایی داشته باشد- اجمال و نارسایی عبارات با بروز تقدیم‌وتأخیر و زیاده و نقصان، تصحیف و تحریف، تعارض و اختلاف، اضطراب و تشویش در متن پاره‌ای از روایات مهدویت را به همراه داشته است (صدر، ۱٤۱۷ق: ج ۷، ۳۲).

مانند کلمات منقول از امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف در برخی ملاقات‌ها که عموما با توجه به اضطراب ملاقات‌کننده و گاهی تصرفی که از ناحیهٔ مقدسه بر شخص شنونده یا سؤال‌کننده استیلا یافته، نقل به معنا عادتا محتمل‌تر است (نوری طبرسی، ۱۳۸۳ش: ۳۷۵ - ۷۱۵).

همچنین در روایت‌های پیشگویی‌کننده حوادث آخرالزمانی نیز به سبب زبان رمزی و نمادین برخی از فقرات آن، احتمال فهم‌سازی به‌صورت نقل به معنا از سوی راوی وجود دارد. به‌عنوان نمونه، روایتی که در برخی منابع دربارهٔ مرگ سفیانی توسط یاران حضرت مهدی علیه‌السلام نقل شده است مبنی بر اینکه عمامه او را دور گلویش می‌پیچند و می‌کشند و سپس امام علیه‌السلام سر از تن او جدا می‌نماید (مقدسی شافعی، ۱٤۳۳ق: ۱۲۲؛ تبریزیان، ۱٤۲۵ق: ۲۹۱). درحالی‌که در متن روایت عباراتی مانند «فيأخذه المهدي فيذبحه» (ابن طاووس، ۱٤۱٦ق: ۲۹٦) یا «و يأخذ السفياني أسيرا فينطلق به [و] يذبحه بيده» (عیاشی، ۱۳۸۰ق: ج ۲، ۶۰) آمده است و کیفیت اسارت تا ذبح او توسط امام علیه‌السلام در متن روایات نیامده و بعدا از جهت نقل به معنا توسط راوی که از جهتی نیز ادراج از سوی راوی نیز محسوب می‌شود، در متن برخی روایات آمده است.

۲-۳- تأویل‌گرایی

تأویل در اصطلاح نقل ظاهر لفظ از معنای اصلی به‌معنایی دیگر است که فهم آن، محتاج قرینه است یا فهم معانی آن از ظهور لفظ به‌دست نمی‌آید (معرفت، ۱۳۷۹ش: ج ۱، ۲۰-۲۲). ویژگی مشترک کاربردهای تأویل در نصوص دینی، آمیختگی آن کاربردها با نوعی خفا، پوشیدگی و نامعلوم بودن آن است. (در اینجا مقصود از تأویل در مباحث مهدویت، آنی نیست که در صورت رجوع به روایات باطنی اما معتبر معصومان علیهم‌السلام به دست آید؛ بلکه برداشت‌های باطنی و خلاف ظاهری است که در تأویل‌گرایی، به‌عنوان خصیصه رفتاری جریان‌های تأویلی انجام می‌شود) (فلاح علی‌آباد، ۱۳۹۵ش: ۱۰۳).

10.22052/hadith.2024.254855.1451

مهم‌ترین ضابطه و ملاک تأویل صحیح، استناد آن به یک دلیل معتبر شرعی یا عقلی است و در مقابل، از ویژگی‌های تأویل‌های نادرست، عدم استناد و مطابقت با مقاصد فرقه‌ای است. بسیاری از فرقه‌های انحرافی در تأویل نصوص دینی چنین راهی را در پیش‌گرفته، به‌نحوی‌که مفاهیم مهدویت را به‌دلخواه و ذوقی یا با توجه به منافع فرقه‌ای براساس تطبیق‌سازی با جریان فرقه‌ای مورد تأویل قرار می‌دهند. به‌عنوان نمونه «احمد الحسن بصری» فردی که خود را نایب و نوعی باب حضرت با عنوانی چون سید یمانی و ... معرفی نموده، تأویل‌هایی را در برخی آیات بیان کرده که دلیل و مدرکی بر آن وجود ندارد و تنها به‌جهت توجیه ادعاهای خویش و سرکوب‌سازی مخالفانش آن‌ها را مطرح کرده است (همان، ۱۰۳- ۱۲۱). تأویل غلبه حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف مانند روایت به غلبه معنوی -چنان‌که بهاییت مدعی آن است (گلپایگانی، ۲۰۰۱: ۱٤۹)- ازجمله این موارد است؛ یعنی با آنکه برخی روایات مانند عبارت «و غلب علی أرض کوفان» (ابن‌أبي‌زینب، ۱۳۹۷ق: ۲۷۵) و «القائم یسیر بالقتل» (همان، ۲۳۱) بر حرکت جهادی و کشتن دشمنان دلالت دارد، روایاتی مانند «یخرج فیه ولدي المهدي فینزل روح الله» (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۲۸۰) را دال بر غلبه روحانی می‌داند. با آنکه این عبارت، با آوردن «عیسی ابن مریم» به‌عنوان نقش بدل در ادامه حدیث، نص در همراهی عیسی علیه‌السلام با حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف است.

۳-۳- اسرائیلیات

یکی دیگر از مشکلات روایی، راهیابی اسرائیلیات به معنای گفته‌ها و افسانه‌های یهود و نصارا است که غالبا به ساحت روایات تفسیری راه‌یافته است. یکی از علل راه‌یابی اسرائیلیات به میراث روایی، گاه این بوده است که علمای شیعه در کتاب‌های خود به‌ویژه در ابواب غیر فقهی به دنبال تدوین حدیث صحیح نبوده، درصدد جمع احادیث مناسب هر باب بودند. همچنین آن‌ها بیشتر خود را مسئول در برابر بررسی احادیث فقهی برای تمییز صحیح از سقیم می‌دانستند (عسکری، ۱٤۱۲ق: ج۳، ۳٦۱- ۳٦۲). ضعف علمی و فرهنگی جامعه عرب، منع نگارش رسمی حدیث، حمایت معاویه از مروج‌دهندگان اسرائیلیات را نیز می‌توان از دیگر علت‌های تزریق اسرائیلیات در احادیث دانست. غفلت از این امور قطعا حدیث پژوه را دچار مشکل

10.22052/hadith.2024.254855.1451

می‌سازد و استنباط‌های او را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد؛ زیرا علاوه بر سبب‌های پیش‌گفته، مواردی چون انگیزه و اغراض مذهبی به‌ویژه درزمینهٔ مدعیان دروغین یا فضیلت‌تراشی مهدوی برای قبایل یا حکومت‌ها، علاقه به افسانه‌گویی به‌ویژه در اخبار فتن و علائم (سلیمیان، ۱۳۹٦ش: ۵۰) چنین شبیخون فرهنگی به احادیث مهدویت را بیشتر در خطر قرار می‌دهد.

مثلا روایت همراهی ده نفر با امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف در جنگ روم برای خارج ساختن تابوت سکینه از غار انطاکیه، ازجمله روایات اسرائیلی در این زمینه محسوب می‌شود:

«المهدی یبعث بقتال الروم یعطی معه عشرة یستخرج تابوت السکینة من غار انطاکیة» (سیوطی، ۱۳۸۵ش: ۸۰؛ ابن طاووس، ۱۴۱۶ق: ۱۴۲ با کمی اختلاف).

همراهی ده تن با امام مهدی در جنگ با روم سخنی غریب و شاذ است که در هیچ روایت دیگری نیامده است. علاوه بر آن، انطاکیه ازجمله شهرهای مهم دوران پیش و پس از اسلام بوده است. طبق نظریه برخی حدیث‌پژوهان، ساکنان انطاکیه در قرون ابتدایی اسلام، غالبا یهودیان تازه مسلمان شده بودند و اخباری از سوی آنان جهت انگیزه‌بخشی به مسلمانان برای حمله به انطاکیه وضع شده است تا یهودیان انطاکیه که با حاکمان مسیحی میانه خوشی نداشتند را نجات دهند (معارف و دیگران، ۱۳۹٤ش: ۸).

٤-۳- تقطیع

تقطیع به معنای جدا کردن بخشی از یک حدیث طولانی، متناسب با موضوع یا بابی خاص است (جدیدی‌نژاد، ۱۳۸۰ش: ٤۱). اگر نقل مستقل جمله‌های آن آسیبی به‌معنا نرساند، ولی گاهی تقطیع یکی از آفات و موانع فهم صحیح حدیث شمرده می‌شود و آن هنگامی است که باعث فوت قراین موجود در روایت و شواهد حالیه و مقالیه و شأنیه (صدور) و کاستی در فهم صحیح روایت گردد (ربانی، بی‌تا: ۲۵۵- ۲۵۸). عوامل متعددی موجب تقطیع روایات شده است که برای نمونه می‌توان به دیر رسیدن راوی به مجلس معصوم علیه‌السلام، خستگی و بی‌حوصلگی وی، تبویب احادیث و طبقه‌بندی آن‌ها در موضوعات مختلف و تدلیس و فریبکاری راوی، اشاره کرد (همان؛ خامه‌گر، ۱۳۹۰ش: ۸۷). گاهی نیز تقطیع روایات در راستای اهداف نادرستی چون ادعاهای دروغین در مهدویت انجام می‌شود؛ مانند تقطیع‌هایی که جریان احمد

10.22052/hadith.2024.254855.1451

بصری- مدعی یمانی- از آن برای اثبات ادعای خود استفاده کرده است (سلیمیان، ۱۳۹٦ش: ۲٤۵)؛ زیرا گمان می‌کند پس از امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف، دوازده فرزند از نسل ایشان به ترتیب جانشین آن حضرت خواهند شد که خود اولین وصی حضرت است و حکومت را پس از پایان یافتن حیات مبارک امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف مدیریت خواهد کرد (آیتی، ۱۳۹٤ش: ۵۸- ۵۹). به‌عنوان نمونه روایتی را این‌گونه آورده است:

«ان الصادق سمی اصحاب القائم لابی بصیر فیما بعد فقال... و من البصرة احمد»(آل سید حیدر کاظمی، بی‌تا: ۲۱۹)

او این روایت را برای خود به‌عنوان تصریح اهل‌بیت علیهم‌السلام به نام او مصادره به مطلوب کرده است. درصورتی‌که منبع اصلی این روایت، کتاب دلائل الامامة بوده و بدین شکل ادامه روایت نقل شده است:

«ان الصادق سمی اصحاب القائم لابی بصیر فیما بعد فقال... و من البصرة و من البصرة: عبد الرحمن بن الأعطف بن سعد، و أحمد بن ملیح، و حماد بن جابر... » (طبری، ۱٤۱۲ق: ۵۷۵).

۵-۳- تصحیف

تصحیف در اصطلاح علوم حدیث یعنی در سند یا متن حدیث تغییر ناخواسته واقع شود که به آن روایت، «مصحف» گویند (ابن صلاح، ۱٤۱۹ق: ٤٦۷). تصحیف در روایات مهدویت واقع شده است. علت آن هم همان اسبابی است که غالبا برای وقوع تصحیف در دیگر روایات نیز ذکر کرده‌اند؛ مانند کم‌دقتی یا عدم علم کافی ناسخ، بد خط بودن ناسخ پیشین یا ضعف ذاتی خطوط ابتدایی عربی در نگارش‌های نخستین، تداخل مطالب حفظ و از برشده راوی کاتب با آنچه قرار است بنویسد، اشتباه در شنیدن سند و متن روایت در برخی طرق تحمل حدیث (میرداماد، ۱۳۸۸ش: ۲۰٦- ۲۰۷). فراوانی تصحیف در روایات نیز بنا بر نظر برخی حدیث‌پژوهان، به‌اندازه‌ای است که کمتر حدیثی خالی از آن است (رازی، ۱٤۲۰ق: ج ۱۹، ۱۲٤؛ صدر، بی‌تا: ۳۰٦).

10.22052/hadith.2024.254855.1451

به‌عنوان نمونه در سند حدیثی مربوط به قیام قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف با توجه به آیهٔ ۲۳ ذاریات است و توسط شیخ طوسی نقل گشته (طوسی، ۱٤۱۱ق: ۱۷٦)، توسط برخی در نام راوی «اسحاق بن عبدالله بن علی بن الحسین» دچار تصحیف به «اسحاق بن عبدالله عن علی بن الحسین» و تبدیل «بن» به «عن» شده است (حسینی استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۵۹۶).

گاهی تصحیف در متن روایات مهدویت ایجاد شده است؛ مانند تصحیف کلمه «اربعة» به «ثلاثة» در نقل کلینی از روایت لوح فاطمه علیهاالسلام که قائم را نیز در آن ذکر می‌کند:

«محمد بن يحيى عن محمد بن الحسين عن ابن محبوب عن أبي الجارود عن أبي جعفر علیه‌السلام عن جابر بن عبد الله الأنصاري قال: دخلت على فاطمة علیهاالسلام و بين يديها لوح فيه أسماء الأوصياء من ولدها فعددت اثني عشر آخرهم القائم علیه‌السلام ثلاثة منهم محمد و ثلاثة منهم علي» (کلینی، ۱۴۲۹ق: ج ۲، ۶۹۷).

گونه‌ای که کلینی نقل نموده، یک امام با نام «علی» را کمتر شمرده است. همین روایت در نقل شیخ صدوق، با آوردن کلمه «اربعة» مطابق با تعداد امامان شیعه یعنی دوازده نفر آمده است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به عظمت ثقة الاسلام کلینی، این از اشتباهاتی چون سهو ناسخان و کاتبان در تمییز بین «ثلاثة» اول در متن حدیث و عدم تکرار آن در مرتبه دوم و درج «اربعة» می‌باشد.

آنچه این نکته را تقویت می‌نماید، نقل شیخ صدوق از جابر است که مشاهده خود از لوح را گزارش می‌کند و در آن کلمه «علی» را چهار بار، دیده است:

«فرأيت فيه محمدا محمدا محمدا في ثلاثة مواضع و عليا عليا عليا عليا في أربعة مواضع» (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ش: ج ۱، ٤٦).

همچنین در بحث یکی از اخبار نبوی رایات سود (پرچم‌های سیاه) که در کتاب مقدسی دربارهٔ نخستین پرچم‌هایی که به نشانه حکمرانی از چین خارج می‌شود، بدین‌صورت نقل شده:

«إن أول الكوائن ملك يخرج من الصين، من ناحية يقال لها ختن» (مقدسی، بی‌تا: ج ۲، ۱۷۵).

10.22052/hadith.2024.254855.1451

در برخی دیدگاه‌ها از علامت‌های آخرالزمانی عنوان شده است که هنوز اتفاق نیفتاده (کورانی، ۱٤۲۰ق: ٦۳- ٦٤)، خروج آن از سرزمین چین و از ناحیه‌ای به نام ختن دچار تصحیف شده و ایران و خراسان و خمین تبدیل به چین و ختن گردیده است (همان، ۷۰).

٦-۳- جعل

یکی از آسیب‌هایی که به حوزه حدیث راه یافته، مسئله «جعل» و «وضع» حدیث است. «وضع» در اصطلاح یعنی نسبت دادن سخنی ساختگی و دروغین به معصومان علیهم‌السلام (مامقانی، ۱۴۲۸ق: ج ۱، ۲۹۲) که بدترین نوع حدیث ضعیف است (میرداماد، ۱۳۸۸ش: ۲۷۷).

اصل قول به جعل حدیث، قطع‌نظر از انگیزه‌های مغرضانه، ناشیانه یا خیرخواهانه مورد اتفاق همه دانشمندان اسلامی است. به‌گونه‌ای که فضیلت‌تراشی عباسیان برای جد اعلای خود، عباس - عموی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله - به‌وسیله جعل و دست‌برد در روایات در تاریخ ذکر شده است (عسکری، ۱۳۸۲ش: ج ۱، ٤۲۱).

مثلا برخی از روایات منابع عامه، مهدی موعود را از نسل عباس دانسته‌اند؛ مانند:

«حدثنا الولید عن شیخ عن یزید بن الولید الخزاعی عن کعب قال: المهدی من ولد العباس» (ابن حماد، ۱۴۲۳ق: ۲۶۵).

چنان‌که ابن حجر هیتمی بر اساس این روایات، نظر داده و روایاتی که او را از نسل فاطمه (س) می‌داند را واهی خوانده است (ابن حجر هیتمی، بی‌تا: ۱۹۶). اما سیوطی، روایات مذکور را نقل نموده و به نقل از ابن حجر عسقلانی، آن‌ها را در مقابل روایات فراوانی که مهدی را از نسل فاطمه (س) برمی‌شمارد، بی‌اعتبار دانسته است (سیوطی، ۱۳۸۵ش: ۶۴). او در کتاب دیگر خود نقل کرده منصور عباسی در جهت تلاش برای کاهش محبوبیت محمد نفس زکیه با توجه به ادعای مهدویت او، نام پسر خود را محمد و لقب وی را مهدی نهاد. ادعا نمود که مهدی پسر من بوده نه محمد نفس زکیه و ازاین‌رو چنین احادیثی که مهدی را از خاندان عباس می‌داند توسط یکی از خویشاوندان منصور عباسی جعل شد (سیوطی، ۱۳۸۳ق: ۲۷۲).

10.22052/hadith.2024.254855.1451

نمونه دیگر در مهم‌ترین عقیده واقفیه دیده می‌شود. غالب این فرقه‌ها، قائل به قائم و مهدی بودن امام یا فرزند امامی بودند که بر آن متوقف بودند؛ مانند کیسانیة (نوبختی، ١٤٠٤ق: ٢٣)، ناووسیه (همان، ٦٧)؛ اما به‌صورت خاص، واقفیه، نام فرقه‌ای از شیعیان است که بعد از امام صادق علیه‌السلام به امامت فرزندش امام کاظم علیه‌السلام بدین نحو معتقد شدند که او از دنیا نرفته، همان مهدی منتظر و در قید حیات است. واقفیان در پی شهادت امام کاظم علیه‌السلام به انکار مرگ او پرداختند و ادعا کردند که وی به‌زودی به‌عنوان قائم آل محمد عجل‌الله‌تعالی‌فرجه بازخواهد گشت (نوبختی، ١٤٠٤ق: ٨٠- ٨٢). ازجمله اقدامات واقفیه تحریف معنوی در روایات مهدویت و مصداق‌سازی «مهدی» از سوی خود برای امام کاظم علیه‌السلام است. شیخ طوسی برخی از روایات آنان را که توسط ابومحمد علوی در کتابش - درزمینهٔ نصرت دادن به واقفه - نقل نموده است (طوسی، ١٤١١ق: ٤٣)؛ مانند اینکه امام صادق علیه‌السلام، پسرش امام کاظم علیه‌السلام را قائم معرفی می‌کند:

«قال الموسوي و أخبرني علي بن خلف الأنماطي قال حدثنا عبدالله بن وضاح عن يزيد الصائغ قال: لما ولد لأبي عبدالله علیه‌السلام أبوالحسن علیه‌السلام عملت له أوضاحا و أهديتها إليه فلما أتيت أباعبدالله علیه‌السلام بها قال لي يا يزيد أهديتها و الله لقائم آل محمد» (همان)

شیخ طوسی این‌گونه روایات را خبر واحد دانسته که برابر نظر مشهور شیعه، قابل قیام نیستند. همچنین گاهی برای جلوگیری از تفکر اسماعیلیه از سوی امام صادق علیه‌السلام امام بعدی یعنی امام کاظم علیه‌السلام قیام‌کننده به منصب امامت معرفی شده است. (همان)

ائمه علیهم‌السلام در مقابل این جریان دروغین مهدویت، روشنگری نموده‌اند؛ مانند مواجهه امام رضا علیه‌السلام با سران وقفه دربارهٔ وفات یا عدم وفات امام کاظم علیه‌السلام (ابن‌بابویه، ١٣٧٨ش: ج ٢، ٢١٣- ٢١٤).

نمونه دیگر رهیافت آسیب جعل در متن روایات مهدویت، تحریف میرزا بهاءالله نوری مؤسس فرقه ضاله بهائیت، در روایت زوراء برای اثبات ادعای مهدویت علی‌محمد باب است. او به‌جای «ثمانون الفا»، «ثمانون رجلا» را ذکر می‌کند. اصل روایت آن است که در شهر زوراء (ری)، ٨٠ هزار نفر کشته می‌شوند و این از علائم آخرالزمان و ظهور مهدی است (کلینی،

10.22052/hadith.2024.254855.1451

۱٤۲۹ق: ج ۱۵، ٤۲٤)؛ اما چون حسینعلی می‌دانسته هرگز ۸۰ هزار بابی در تهران کشته نشده‌اند؛ به‌جای «الفا» واژهٔ «رجال» را آورده است (سلطان‌زاده، بی‌تا: ۲٦- ۲۷).

جمع‌بندی

گرچه بایسته‌های حدیث‌شناختی هر حدیثی در هر موضوعی تا حدودی یکسان بوده و سند و متن آن باید موردبررسی رجالی و درایةالحدیثی و فقه‌الحدیثی قرار گیرد؛ اما درزمینهٔ روایات مهدویت، تأکید بر برخی موارد لازم است.

۱- غالب روایات مهدویت، اخبار آحاد بوده و از جهت سند دچار ضعف هستند؛ بنابراین باید تلاش نمود که نه در وادی تسامح افتاد تا هر خبری را پذیرفت و نه در شک و تردید نسبت به روایات چنان پافشاری نمود که آثار فراوانی از جهت قابلیت پژوهش از دست روند. اعتبارسنجی روایات مهدویت بر اساس مبنای متقدمان می‌تواند روشی برای حفظ آثار حدیثی مهدویت با کیفیت پیش‌گفته باشد.

۲- دانستن فرآیند بررسی روایات مهدویت از تبارشناسی منابع و اسناد تا توجه به آسیب‌های حدیثی مانند تقطیع و تصحیف و جعل و نقل به معنا که غالبا از بیرون بر روایت وارد شده‌اند، اهمیت دارد.

۳- توجه به موضوع روایات مهدویت و نیز موارد مشترک و متمایز از آموزه‌های مهدویت بین شیعه و سنی سبب شناخت بیشتر در تشخیص روایات صحیح و سقیم با توجه به مبانی مذهب‌های اسلامی می‌گردد.

٤- آسیب‌های حدیث‌شناختی روایات مهدویت مانند تصحیف و جعل و تقطیع و اسرائیلیات و تأویل‌گرایی و نقل به معنا، در روایات مهدویت نسبت به دیگر روایات به سبب زبان رمزی و نمادین و اخبار از حوادث آینده و علاقه به تطبیق با مصادیقی در هر زمان غالبا بیشتر است.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

۵- نقل به معنا نیز با توجه به رمزی و مبهم بودن برخی گزاره‌ها و تغییر آن از سوی راوی به سبب نادانستن یا تصحیف از سوی ناسخ کم‌اطلاع و نیز تقطیع روایات از سوی راویان و نویسندگان بعدی در فرآیند تبدیل نگارش‌های حدیثی نخستین به جوامع حدیثی و امثال آن، از دیگر موارد آسیب به فهم روایات مهدویت است.

٦- فرقه‌های مدعی مهدویت از منافذ آسیب‌زای احادیث مهدویت، آن‌ها را به سود خود جعل یا تحریف معنوی نموده‌اند. نمونه روایت‌های واقفیه غالبا ازاین‌دست محسوب می‌شود. نیز جریان‌های انحرافی معاصر با تأویل روایات مهدویت یا تقطیع، دلیل‌های نقلی مهدویت را مصادره به مطلوب نموده‌اند.

۷- عدم توجه به منقول‌های اسرائیلیاتی و بحث منتقله بودن از آفت‌های مهم حدیث‌پژوهی در مجال مهدویت است.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

منابع

آل‌سیدحیدرکاظمی، مصطفی. (بی‌تا). بشارةالاسلام فی ظهور صاحب الزمان. قم: مؤسسة آل‌البیت علیهم‌السلام.

آلعصفور، محسن. (۱٤۱۲). ظاهرة الغیبة و دعوی السفارة. قم: اسماعیلیان.

آیتی، نصرت‌الله. (۱۳۹٤). از تبار دجال (نقد مدعی یمانی). قم: مؤسسه آینده روشن.

ابوریه، محمود. (۱۹۹٤). اضواء علی السنة المحمدیة. قاهره: دارالمعارف.

ابن أبی‌زینب، محمد. (۱۳۹۷). الغیبة للنعمانی. تهران: صدوق.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۳٦۲). الخصال. قم: جامعه مدرسین.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸). عیون أخبار الرضا علیه‌السلام. تهران: جهان.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمة. تهران: اسلامیه.

ابن حجر هیتمی، احمد. (بی‌تا). الصواعق المحرقة فی الرد علی اهل البدع و الزندقة. تهران: بینا.

ابن حماد، نعیم. (بی‌تا). الفتن. بیروت: دارالکتب العلمیة.

ابن صلاح، عثمان. (۱٤۱۹). مقدمه ابن صلاح و محاسن الاصطلاح. قاهره: دارالمعارف.

ابن طاووس، علی بن موسی. (۱٤۱٦). التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن. قم: مؤسسة صاحب الأمر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف.

ابن ماجه، ابوعبدالله. (۱۹۹۸). سنن ابن ماجه. بیروت: دارالکتب العلمیة.

ابوداود، سلیمان. (۱٤۲۰). سنن أبی‌داود. قاهره: دارالحدیث.

ازدی، معمر. (۱٤۲۱). الجامع (المطبوع فی آخر المصنف الصنعانی). بیروت: دارالکتب العلمیة.

اویسی، کامران. (۱٤۰۰). چیستی اصطلاح حدیثی روایت منتقله و ملاک انتقال و نقد و بررسی آن. حدیث‌پژوهی، ۲۵، ۲۷۵-۳۰۰.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱٤۰۱). الجامع المسند الصحیح المختصر من امور رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله و سننه و ایامه (صحیح البخاری). بیروت: دارالفکر.

برقعی، علی‌اکبر. (۱۳۸٤). راهنمای دانشوران در ضبط نام‌ها. قم: جامعه مدرسین.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

تبریزیان، عباس. (۱٤۲٥). العد التنازلی فی علائم ظهور المهدی ﷺ آخر أوصیاء الرسول المصطفی ﷺ. بیروت: دار الأثر.

تجلیل تبریزی، ابوطالب. (۱۳۸۹). من هو المهدی. قم: انتشارات اسلامی.

جدیدی‌نژاد، محمدرضا. (۱۳۸۰). معجم مصطلحات الرجال و الدرایة. قم: دارالحدیث الثقافیه.

حسینی استرآبادی، علی. (۱٤۰۹). تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

حسینی جلالی، محمدرضا. (۱۳۷٥). المهدی فی أحادیث المسلمین حقیقة ثابتة. قم: مشعر.

حلی، حسن بن سلیمان. (۱٤۲۱). مختصر البصائر. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

خامه‌گر، محمد. (۱۳۹۰). آسیب‌شناسی روایات تفسیری با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی. آموزه‌های قرآنی، ۱٤، ۸۱-۱۰٦.

خراسانی، محمدجواد. (۱۳۸۸). مهدی منتظر. مشهد: نورالکتاب.

خزاعی، علی بن محمد. (۱٤۱۹). تخریج الدلالات السمعیة علی ما کان فی عهد رسول الله صلی الله علیه و سلم من الحرف و الصنائع و العمالات الشرعیة. بیروت: دارالغرب الإسلامی.

خوانساری، محمدباقر. (۱۳۹۰). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. قم: اسماعیلیان.

رازی، فخرالدین محمد. (۱٤۲۰). مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ربانی، محمدحسن. (بی‌تا). شیوهٔ تألیف مصادر روایی فقه. مشهد: بینا.

سبط ابن جوزی، ابوالمظفر. (۱٤۰۱). تذکرة الخواص من الأمة بذکر خصائص الأئمة. بیروت: مؤسسه اهل البیت.

سفارینی حنبلی، محمد. (۱٤۰۲). لوامع الأنوار البهیة و سواطع الأسرار الأثریة لشرح الدرة المضیة فی عقد الفرقة المرضیة. دمشق: مؤسسه الخافقین.

سلطان‌زاده، رضا. (بی‌تا). سیری در کتاب‌های بهاییان. تهران: دارالکتب الإسلامیة.

سلیمیان، خدامراد. (۱۳۹٦). بررسی اهتمام به نقل روایات مهدویت در منابع حدیثی اهل سنت. مشرق موعود، ٤۳، ٤۳-٦۲.

سلیمیان، خدامراد. (۱۳۹٤). تحلیل و بررسی تصحیف و تحریف در برخی روایات مهدویت. پژوهش‌های مهدوی، ۱٤، ۹۷-۱۲٦.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

سیوطی، عبدالرحمن. (۱۳۸۳). تاریخ الخلفاء. بغداد: مکتبة المثنی.

سیوطی، عبدالرحمن. (۱٤۲۰). تدریب الراوی فی شرح تقریب النواوی. بیروت: دار الفکر.

سیوطی، عبدالرحمن. (۱۳۸۵). العرف الوردی فی أخبار المهدی. تهران: المجمع العالمی للتقریب بین المذاهب الإسلامیة.

شاکر، احمدمحمد. (۱٤۱۷). الباعث الحثیث (شرح اختصار علوم الحدیث). ریاض: مکتبة المعارف.

شهرستانی، علی. (۱٤۳۰). منع تدوین الحدیث. قم: الرافد.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱٤۱۳). الرعایة فی علم الدرایة. قم: مکتبه آیة الله المرعشی النجفی.

صدر، حسن. (بی‌تا). نهایة الدرایة: شرح الوجیزة للشیخ البهائی. قم: مشعر.

صدر، محمدباقر. (۱٤۱۷). بحث حول المهدی (عبدالجبار شراره، محقق). قم: دارالغدیر.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.

طبری، محمد بن جریر. (۱٤۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.

طریحی، فخرالدین. (۱٤۰۸). مجمع البحرین. تهران: دفتر نشر.

طوسی، محمد بن حسن. (۱٤۱۱). کتاب الغیبة. قم: مؤسسة المعارف الإسلامیة.

طوسی، محمد بن حسن. (۱٤۲۰). الفهرست: فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول. قم: مکتبة المحقق الطباطبائی.

فلاح علی‌آباد، محمدعلی. (۱۳۹۵). بررسی و نقد شاخصه‌های تأویل‌گرایی در جریان‌های انحرافی مهدویت. انتظار موعود، ۵۵، ۱۰۱-۱۲٦.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱٤۰٤). تفسیر القمی. قم: دارالکتاب.

عاملی، جعفرمرتضی. (۱٤۲٤). دراسة فی علامات الظهور. بیروت: مرکز الاسلامی للدراسات.

عباد، عبدالمحسن. (۱٤۰۲). الرد علی من کذب بالأحادیث الصحیحة الواردة فی المهدی. ریاض: دارالفضیلة.

عسقلانی، ابن حجر. (بی‌تا). فتح الباری بشرح صحیح البخاری. بیروت: دار الفکر.

عسکری، مرتضی. (۱٤۱۲). معالم المدرستین. تهران: مؤسسة البعثة.

عسکری، مرتضی. (۱۳۸۲). نقش ائمه در احیای دین. تهران: منیر.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). کتاب التفسیر. تهران: المکتبة العلمیة الإسلامیة.

فقیه ایمانی، مهدی. (۱٤۰۲). الإمام المهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف عند أهل السنة. اصفهان: مکتبة الإمام أمیرالمؤمنین علی علیه‌السلام العامة.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱٤۲۹). الکافی. قم: دارالحدیث.

کنجی شافعی، محمد. (۱٤۳۱). کفایة الطالب فی مناقب علی بن أبی‌طالب. قم: مجمع احیای فرهنگ اسلامی.

کورانی، علی. (۱٤۲۰). رایات الهدی و الضلال فی عصر الظهور. بیروت: دار الرسول الأکرم.

کورانی، علی. (۱٤۲۸). معجم أحادیث الإمام المهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف. قم: مسجد مقدس جمکران.

گلپایگانی، ابوالفضل. (۲۰۰۱). کتاب الفرائد. هوفهایم، آلمان: مؤسسه مطبوعات امری آلمان.

مامقانی، عبدالله. (۱٤۲۸). مقباس الهدایة فی علم الدرایة. قم: دلیل ما.

متقی هندی، علی. (۱۳۹۹). البرهان فی علامات مهدی آخرالزمان. قم: خیام.

مجلسی، محمدباقر. (۱٤۰۲). بحارالانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: مؤسسه الوفاء.

معارف، مجید، و دیگران. (۱۳۹٤). ردپای اسرائیلیات در روایات مهدوی. پژوهشنامه قرآن و حدیث، ۱٦، ۲٤-٤۹.

معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۹). التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب. قم: التمهید.

مفید، محمد بن محمد. (۱٤۱۳). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. قم: کنگره شیخ مفید.

مقدسی، مطهر بن طاهر. (بی‌تا). البدء و التاریخ. قاهره: المکتبة الثقافة الدینیة.

مقدسی شافعی، یوسف بن یحیی. (۱٤۳۳). عقد الدرر فی أخبار المنتظر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف. قم: مسجد جمکران.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). حکومت جهانی حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف. قم: نسل جوان.

میرداماد، محمدباقر. (۱۳۸۸). الرواشح السماویة فی شرح الأحادیث الإمامیة. قم: دارالحدیث.

نوبختی، حسن بن موسی. (۱٤۰٤). فرق الشیعة. بیروت: دارالأضواء.

نوری طبرسی، حسین. (۱۳۸۳). نجم الثاقب در احوال امام غایب علیه‌السلام. قم: جمکران.

نیشابوری، ابوعبدالله. (بی‌تا). المستدرک علی الصحیحین. بیروت: دارالمعرفة.

10.22052/hadith.2024.254855.1451

نیشابوری، مسلم بن حجاج. (۱٤۱۲). المسند الصحیح المختصر بنقل العدل عن العدل إلی رسول الله ﷺ (صحیح مسلم). قاهره: دارالحدیث.

References

Al-Askari, M. (1991). Ma’alim al-Madrasatayn. Tehran: Mu’assasat al-Bi’tha. [In Arabic]
Al-Askari, M. (2003). Naqsh-e A’emeh dar Ehya-ye Din. Tehran: Monir. [In Persian]
Al-Asqalani, I. H. (n.d.). Fath al-Bari bi-Sharh Ṣaḥīḥ al-Bukhari. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
Al-Azdi, M. (2000). Al-Jami’. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
Al-Barqi, A. i. M. i. K. (1992). Al-Mahasin (J. al-Din al-Muhaddith al-Urmawi, Ed.). (Vol. 2). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
Al-Bukhari, M. i. I. (1981). Ṣaḥīḥ al-Bukhari. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
Al-Hilli, H. i. S. (2000). Mukhtasar al-Basa’ir. Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
Al-Huwayzi, 'A. 'A. i. J. (1994). Tafsir Nur al-Thaqalayn. Qom: Intisharat Isma’iliyan. [In Arabic]
Al-Kashshi, M. i. 'U. (1984). Rijal al-Kashshi (M. Rajai, Ed.). Qom: Mu’assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
Al-Kulaynī, M. i. Y. (2008). Al-Kāfī. Qom: Dar al-Hadith. [In Arabic]
Al-Majlisī, M. B. (1982). Bihar al-Anwar. Beirut: Mu’assasat al-Wafa’. [In Arabic]
Al-Majlisī, M. B. (1984). Mir’at al-'Uqul. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
Al-Mufīd, M. i. M. (1992). Al-Irshad fi Ma’rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad. Qom: Kongereh Sheikh Mofid. [In Arabic]
Al-Muttaqi al-Hindi, 'A. (2020). Al-Burhan fi 'Alamat Mahdi Akhir al-Zaman. Qom: Khayyam. [In Arabic]
Al-Najashi, A. i. 'A. (1986). Rijal al-Najashi (M. Shubayri Zanjani, Ed.). Qom: Jama’at al-Mudarrisin. [In Arabic]
Al-Nuri al-Tabarsi, H. (2004). Najm al-Thaqib fi Ahwal al-Imam al-Gha’ib. Qom: Jamkaran. [In Persian]
Al-Qummi, 'A. i. I. (1984). Tafsir al-Qummi. Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic]
Al-Saffar, M. i. H. (1984). Basa’ir al-Darajat fi Fada’il Al Muhammad. Qom: Maktabat Ayatollah al-Mar’ashi al-Najafi. [In Arabic]
Al-Shahid al-Thani, Z. al-D. i. 'A. (1992). Al-Ri’ayah fi 'Ilm al-Dirayah. Qom: Maktabat Ayatollah al-Mar’ashi al-Najafi. [In Arabic]
Al-Tabarsi, F. i. H. (1993). Majma’ al-Bayan fi Tafsir al-Qur’an. Tehran: Naser Khosrow. [In Arabic]

10.22052/hadith.2024.254855.1451

Al-Tabari, M. i. J. (1991). Jami’ al-Bayan fi Tafsir al-Qur’an. Beirut: Dar al-Ma’rifa. [In Arabic]
Al-Tusi, M. i. H. (1990). Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur’an. Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
Al-Tusi, M. i. H. (1991). Kitab al-Ghayba. Qom: Mu’assasat al-Ma’arif al-Islamiyya. [In Arabic]
Al-Tusi, M. i. H. (2000). Al-Fihrist. Qom: Maktabat al-Muhaqqiq al-Tabataba’i. [In Arabic]
Falah Aliabad, M. A. (2016). Barresi va Naqd-e Shakhesha-ye Ta’wil-garai dar Jaryan-haye Enheravi-ye Mahdaviyat. Entezar-e Mow’ud, 55, 101-126. [In Persian]
Hussaini Jalalati, M. R. (1996). Al-Mahdi fi Ahadith al-Muslimin Haqiqa Thabita. Qom: Mash’ar. [In Arabic]
Khoshnoodi, M., & Montazerzadeh, M. (2020). Baznegahi-ye Tahlili be Farjam-e Bani-Isra’il dar Akhar al-Zaman ba Barresi-ye Tatbiqi-ye Ayat-e 4 ta 7-ye Surah-ye Isra. Mashreq-e Mow’ud, 53, 45-69. [In Persian]
Kourani, A. (2007). Mu’jam Ahadith al-Imam al-Mahdi (AJ). Qom: Masjid-e Muqaddas-e Jamkaran. [In Arabic]
Ma’aref, M., et al. (2015). Radpay-ye Isra’iliyyat dar Riwayat-e Mahdavi. Pazhuheshnameh-ye Qur’an va Hadith, 16, 24-49. [In Persian]
Murtada al-Amili, J. (2003). Dirasa fi 'Alamat al-Zuhur. Beirut: Markaz al-Islami li al-Dirasat. [In Arabic]
Naghipourfar, V., & Parvan, S. (2021). Barresi-ye Tafsiri-ye Zamineh-sazan-e Zuhur dar Ayat-e Aghazin-e Surah-ye Isra. Motale’at-e Tafsiri, 45, 97-122. [In Persian]
No’mani, M. i. I. (1978). Al-Ghayba. Tehran: Saduq. [In Arabic]
Noorbakhshi, H. i. M. (1984). Firaq al-Shi’a. Beirut: Dar al-Adwa’. [In Arabic]
Oveysi, K. (2021). Chisti-ye Istilah-e Hadithi-ye Riwayat-e Muntagheleh va Mlak-e Enteqal va Naqd va Barresi-ye An. Hadith Studies, 25, 275-300. [In Persian]
Rezaei Kahnemouyi, A. (2021). Morad-e 'Ayni-ye Ayat-e Va’id-e Bani-Isra’il dar Surah-ye Mobارکه-ye Isra az Rahguzar-e Qur’an, Hadith va Tarikh. Ketab-e Qayyem, 25, 65-84. [In Persian]
Salimian, K. (2015). Tahlil va Barresi-ye Taṣḥīf va Tahrif dar Barahi-ye Riwayat-e Mahdaviyat. Pazhuhesh-haye Mahdavi, 14, 97-126. [In Persian]
Salimian, K. (2017). Barresi-ye Ehtemam be Naql-e Riwayat-e Mahdaviyat dar Manabe’-e Hadithi-ye Ahl-e Sunnat. Mashreq-e Mow’ud, 43, 43-62. [In Persian]
Shah 'Abd al-'Azimi, H. (1984). Tafsir al-Ithna 'Ashari. Tehran: Miqat. [In Persian]

Sharif, A., & Khalifeh Vaqefi, S. H. (2023). Vakavi-ye Zaman-e Tahaghghoq-e Va'd-e Qur'ani-ye Nabudi-ye Sihyunism-e Jahani dar Ayat-e Aghazin-e Surah-ye Isra. Motale'at-e Bidari-ye Islami, 27, 7-31. [In Persian]
Tabatabai, M. H. (1970). Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Beirut: Mu'assasat al-A'lami li al-Matbu'at. [In Arabic]

10.22052/hadith.2024.254855.1451